

СИДІКТЕЛГЕН ОЛАҒАЙ ЧООХТАҒЛАР. Кирілген паза суғылған пүдірістіг чоохтағлар

Кирілген пүдірістіг чоохтағлар

1. Чоохтанчатхан кизи искирчеткен нимезер хайди хайчатханын таныхтапчатхан алай искириге паалағ пирчеткен сөстер, сөстер пірігістері паза чоохтағлар **кирилген пүдірістер** тип адалчалар: *Пу чылда, сағынчабыс, чуртас хыныг парар. (Н. Туников)* Олар чоохтағның члені полбинчалар, че агаа аймах-пасха хоза сағыс танығларын пирчелер. Кирілген пүдірістер полып, көбізін модальной сөстер киректелчелер.

2. Кирілген пүдірістер таныхтапчалар:

1) чоохтың ибіркизіне килісчеткенін, сын полчатханын, ізенчеткенін (киртістіг, пілдістіг, сыннаң даа, сынап, ікінчїлес чоғыл, сынап таа, мин пілчем, талазыг чоғыл, мин ізенчем): Сынап таа, нанчымның хазыгы ам даа уйан. (Ф. Бурнаков) Пілдістіг, тогыс паза парбас. (Н. Туников);

2) нимее киртінминчеткенін, ізенминчеткенін, ікінчїлепчеткенін (арса, неке, ікінчїлестіг, полар даа, киртіс чоғыл, хынза, сағынчам, теен одыр, андаг даа полар, чоохтирға кирек): Че Амас мында пірее хыныг нимес, пөзік сөстер чоохтанарчых ла, неке. (Ф. Бурнаков);

3) чоох кемни полчатханын, хайдаң сыхчатханын, пасха кизинің чооғын, сағызын искирчеткенін (миниң сағызымнаң, синің сағызыңнаң, чоохтапчалар, мин көргенде, искенде, хайди тіпчелер, хайди санапчалар, искен хоостыра, сағысха кірче, аның искиргенинең): Хакас чирі, тидір ол, мыннаңар пызыңнап ла турыбызар. (Ф. Бурнаков);

4) сағыстың, чоохтың аразындағы палғалыстарны көзітчеткенін (пастағызын, ікінчизін, пір сөснең, аннаң андар, көзидімге алза, тиксі көрзе, пір саринаң, ол оңдайнаң, адыр, адыр тохта, чоохха килістіре чоохтаза, андаг полганда паза ан. пасх.): Пір сөснең, Майра Михайловнаның тадылыг чуртас нимес. (Ф. Бурнаков);

5) чоохтанчатхан кизинің алай пасха даа кизинің ибіркизіне көнни хоостыра хайиин көзітчеткенін (часка полып, хомзынганыма, ачырганганыма, хайхастыг, уйадыстыг, таңнастыг, хыныг ниме, өсчеткен чили, хыйалыма): Миниң хыйалыма, прай ибірки аалдагылар пу читтілер. (Н. Туников);

6) чоохтанчатхан кизинің чоохха хайчатханын (орта чоохтаза, хысхацахти, пір сөснең, чахсы чоохтаза, пістің арабыста чоохтаза, көні чоохтаза, ол оңдайнаң, хысхацахти чоохтаза, чоохтирға даа хыныг): Пір сөснең чоохтаза, прай саринаң оңныг матыр тіп саналар оңдайлыг кизи чили хоосталча. (А. Султреков);

7) чоохтасчатхан кизинің хайиин тартчатханын (көрчезің ме, пілчезің ме, киртінчезің ме, піліп алыңар, исчезің ме, көрчезер аны, пыромны тастаңар, сурынчам, сөс пирчем): Көрчезің ме, хусхацахтар улуг той итчелер. (Т. Балтыжаков);

8) искирігнің синін паалапчатханын (өөнінде, иң өөні, агаа хоза, асхынах полза, көп полза): Ол полбаза, тіген дее төзи хайтпас. (А. Султреков);

9) искірігнің пілдістіг полчатханын (хайди тіпчелер, кибір хоостыра): *Хайди чоохтидырлар, хуйга-пазым үрүгібіскен. (Ф. Бурнаков)*

3. Кирилген пүдірістер паза чоохтағлар чоохта үннең чарылчалар, пічікте, тізең, — танығнаң.

Кирилген пүдірістер синтаксистің пос ондайлығ категориязы полча. Аның морфология саринаң пүдізі аймах-пасха. Иди кирилген сөстер пілдірілчелер:

а) модальной сөстернен: *Арса, Онсар даа табырах айланар чиріне (М.Туран);*

б) адалыстарнаң паза предмет тузалығ пасха даа чоох чардыхтарынан (өөнінде пирілгі падеж формазында): *Уйадыма, кірчең чирім табынмаан. Өрінгеніме, ибзер читкенімні пілінмин халгам (И.Топоев);*

в) пілдірістернен: *Хайхастығ, хайди табырах иртче чыллар (В.Шулбаева); Ачырғастығ, туңмам пүүн пар полбады (И.Костяков);*

г) наречиелернен: *Пастагызын, писательлернің хайзы даа постарының книгаларында хоргыстығ чаа чылларында полған киректердеңер чоох апарча (А.Султреков);*

д) иділістің аймах-пасха формаларынаң: *Піліп алыңар, чонны орта чолча апарарға кирек (И.Топоев); Хынза, прайзы даа чазызар (Н.Тиников);*

е) изертіс числительнайларнаң: *Пастагызы, пүүн тогыс полбас, ікінцізі, пасхазын сала соонаң піліп аларзар (И.Топоев);*

ж) кизегестернен: *Харын даа, чохсы кізі учурап партыр (Ф.Бурнаков); Итпезе, мин дее пар килем (В.Шулбаева); Чайлар, үгрелер, кил, тоғдырада хайнааннар (Ф.Бурнаков);*

з) междометиелернен: *Адыр, чидіп ле алим андар (В.Шулбаева); Ізе, андағ полған ол(В.Татарова) паза ан.п.*

Кирилген пүдірістер полып, аймах-пасха ондайнаң (пик алай пос) пүткен сөстер палғалыстары киректелче: *Пір сөснең, Майра Михайловнаның тадылығ чуртас нимес (Ф.Бурнаков); Минің сағызымнаң, пу чагында чуртас тың алыспас (Н.Доможяков); Ол полбаза, чол даа көзіт пир (Ф.Бурнаков); Орта чоохтаза, кирек андағ нимес (В.Татарова); Иди тізе, ибіркізі чарых пілдірче (В.Шулбаева).*

Кирилген чоохтағлар тузалары хоостыра кирилген сөстерге паза сөс пірігістеріне төйлер. Олар пүдізі хоостыра улуғ ниместер: *Хакас чирі, тидір ол, мыннаңар пызыңнап ла турыбызар (Ф.Бурнаков); Піди мин көргенде, хыра тогызы чохсы парча (И.Тохтобин).*

Суғылған пүдірістіг чоохтағлар

1. Чоохтаға хоза чарыда искіріг пирерге кирил парған сөстер, сөстер палғалыстары, чоохтағлар **суғылған пүдірістер** тіп адалчалар. Суғылған пүдірістер прай чоохтағнаң алай аның хайдағ-да чардығынаң палғалыстығлар: *Пос тілінең чоохтанған чоон тадар (хамчызы пілегінде пулғастал чөрген) сол ізебінең наған сығар килген. (Н. Доможяков)*

2. Суғылған пүдірістер чоохтаға ікі пасха ондайнаң кирилчелер:

1) **контекст алай чоохтың киректеені хоостыра:** Автор мында Камзарның даа (**чоохтың өөн матыры**), аның нанчыларының даа ікінчілепчеткеннеріне соонаң на сын киректерге харахтары азылчатханын киртіндіре хоостанча. (А. Султреков); Аны нога-да адынаң адабин (**ады Фрол Григорьевич полган**), Харбинка тічеңнер; Иледе чоохтазып алып, ам оң холдағы чалзар апарчам (**Тода апсах өзеннің ікі саринча парчатхан пөзік хабыргалыг сыннарын чал тіп аданча**) (А.Халларов). Пу ондайнаң чоохтаға суғылған пүдірістер аның тузазынаң палғалыстығлар. Олар чоохтаға хоза искіріг итчелер алай алнындағы чоохтағда полған нимені сағысха кирчелер, алай ба соондағы чоохтағдағы сағыснаң үндесчелер;

2) **чоохтанчатхан туста чоох хоостыра (ситуация хоостыра):** *Кичее тогыста (көрзең, хайдаг кұн пол сыхты)* улуз тылаас полган. (И. Топоев); *Мин пүүн (иссең тігілерні)* чазызар пар полбаспын. Мындағ пүдірістер олаңай чоохта чоохтанчатхан туста ситуация хоостыра чоохтаға кирілчелер. Олар чоохтағда искірілчеткен нименең пір дее палғалыстығ ниместер, чоохта араласчатхан кізінің хайиин пасха нимезер тартчалар.

3. Суғылған пүдірістер тілнің пасха-пасха синтаксическай чардыхтарнаң пілдірілчелер:

а) **сөстернең:** *Палыхчылар хара палыхты хармахха тобынах (мотыль)* алай сомысханны ілдіріп тутчалар (Т.Балтыжаков); *Чобаттағы прай палыхха чарас хармахтар пирген таныс нимес орыс кізі: сирести, пыранаң саглахти (өлчести), номзани (хамдыхти), хоорани...* (Н.Доможаков);

б) **сөстер пірігістерінең:** *Кидертін үлгеннің сыны (Кузнецкай ала таглары), тигірни тіреп, наңмыр паза хар пулуттарын тохтатча* (А.Кильчичаков); *Хозанның ыырчылары угаа көп ачын аңнар (пүүрдең пасти хара хузурухха читіре), ачын хустар (киикчіннін харгаа теере) полтырлар* (А.Кильчичаков);

в) **чоохтағларнаң (оланай, сидіктілген, хадыл):** *Военком (пабам военкоматта тогынчатхан) анзын даа сайирға пирбиндір* (М.Чебодаев);

г) **танығларнаң паза хысхачахти пірілген сөстернең:** *Күмүс ахчалар (!), пабазынаң халған тіпчелер (?)* (И.Топоев); *Улузны улутпа, кічігні кістетпе (Сөспек).*

Суғылған пүдірістер чоохтағларның өөн паза суғылған чардыхтарында орта полчалар:

а) **удур-төдір синоним полчатхан сөстер:** *Миндір (хорты)* Агбан сугда паза агаа кірчеткен агын сугларда, ідөк агын чулаттар кірчеткен суглыг көлдерде, табырах агыстыг үүстерде поладыр. Тізі миндір өргенін чайа позытсох, хооп чөрген іргектер ол өргеннерініңүстүңе постарының маайын (**үрен сүді**) чайа позытчалар (Т. Балтыжаков);

б) **хаталчатхан сөстер:** *Тастынаң көрзе (тастынаң на көрзе), пу ипчінің чуртазы ниик осхас пілдірген* (И.Топоев);

в) **пасха тілнең кірген сөстер:** *Өркедеңөк көп азых тимнепче хара паар (хомяк обыкновенный); Хунуны (росомаха) піреезі абацахха, піреезі порсыхха, пасхазы түгдүр адайга төбй көрчелер. Сынында ол албагаа чагын* (А.Кильчичаков).

Пічікте суғылған пүдірістер ікі саринаң скобкаларнаң алай тире танығнаң чарылчалар.

Идер тоғыстар

1. Чоохтағларны хығырыңар. Кирилген пүдірістерні таап, оларның тузаларын чарыдыңар. Кирек буквалар паза танығлар турғызып, пазыңар.

1. Пичезінің көрізінең Игорьь пір ле хатап хорғытпіндыр, анзы пірее ниме пирбинчетсе. (ХЧ) 2. Аның көрізіне городта полызығ пирер тоғыс чахсы турғызылыx паза пічіктерде хыйыстырығ чоғыл. (ХЧ) 3. Хайди тіпчелер прай ниме алысча, айланысча. (И. Топоев) 4. Я тіпчелер иртечі кізі ікі үлүстіг. (В. Шулбаева) 5. Минің көрізімнең ипчі чон пүўнгі туста хай-хай иптіг тонан сыхты. (ХЧ) 6. «Уғаа өріністіг хабар мин көргенде», — полысча Хошпах. (С. Чарков)

1. 1–2 чоохтағларны членнер хоостыра үзүр салыңар.

2. Чоохтағларны, кирек чирде танығлар турғызып, пазыңар. Суғылған пүдірістерні табыңар, оларның чоохтаға хайдағ пөгіннең кирілгенін чоохтаңар.

1. А пір оолғының анзы пастағы улуғ оолғы талай капитаны пала-пархазын инейек удаа көре чоғыл. (Н. Тиников) 2. Көрчем түбен-пасха түүрлерні аба теерізінең чапхан чылғы мал киик (күлбүс) сыын теерлерінең чапхан түүрлер паза андох хола түүрлер — оох-теектең чооннарға теере. («Ах тасхыл») 3. Чайғыда айран тузында аалчаа ах чірчее алай пиалаа алында ағас чірчее айран сузып читірчелер. («Ах тасхыл») 4. Хойның хоң идін улуғ кизектерге оохтап узуны 7–8 сантиметр халыны 2,5–3 сантиметр нинче-нинче чирде чітіг пычакнаң сазыбысчалар анаң тустап перецтеп алып ікі саринаң нымзадыбысчалар. («Ах тасхыл»)

• *Суғылған пүдірістіг 3–4 чоохтағ пүдіріңер.*

Литература

1. Чебодаева Л.И. Хакас тілі. Синтаксис паза танығлар турғызары. 033000.00 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгречеткен студенттерге үгредіг пособие/ Авт. Л.И.Чебодаева. - Ағбан: Н.Ф.Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы,2005. - 172 с.
2. Чебодаева Л.И. Синтаксис простого предложения. Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности 021700.02 — Филология (хакасский язык и литература) — Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова, 2000. - 138 с.